

ELŐSZÓ

A nyelvészet tudományos fegyvertárának önfeledt gyarapítása, megszokott munkája bővületében a tudósok jelentős része megfeleledgett arról, hogy a legfontosabb feladat a föltárt vagy még feltáratlan, de egyáltalán megmaradt emlékek megőrzése. A potenciális nyelvhasználat vizsgálata hasznos ugyan, de nem történhet a reálisan létező emlékek megóvásának rovására. Nemcsak a nyelvi jelenségek tűnnek el, hanem napjainkban is egész nyelvek is, s kötetünk egyik célja ráirányítani a figyelmet a nyelveltűnésekre, nyelvhalálokra.

A nyelvészet művelésekor már nem egy élő nyelv normatív nyelvtanának megalkotásával, már nem a nyelvi változással és a nyelvek összevetésével (összehasonlító történeti nyelvészet), már nem a nyelv lehetőleg szinkrón rendszerével (strukturális nyelvészet), s már nem is a nyelv teremtőképessége magyarázatának szabályaival (generatív nyelvészet) illik foglalkozni, s nem is azzal, hogy a nyelv miként eszköze az információ megszervezésének és közvetítésének (kognitív nyelvészet), hanem heterogén témakörökkel. A XX. század közepén még többé-kevésbé céhes szabályok szerint működő részdiszciplínák jöttek létre (szociolingvisztika, pszicholingvisztika), a század végére viszont a korábban legfeljebb alkalmazott nyelvészetnek minősíthető, módszereikben alig ellenőrizhető, de rejtélyes módon piacképes alkalmazott nyelvészeti iparágak váltak divatossá. Jellegzetesen ilyen, elsősorban a politika diktálta új témakör a nyelvi tervezés és a nyelvvesztés (nyelvhalál, nyelvcsere) tanulmányozása. A XIX. századi magyar nyelvújítás sikerét követően a XX. század számos tudatosan tervezett nyelv (kínai, ivrit, szuahili, indonéz, filipino stb.) diadalát mutatta, ennek a jelenségnek tanulmányozása mindössze egy az alkalmazott nyelvészeti témák közül.

Megbízhatóbb számítások szerint a világon mindmáig 6 ezer nyelvet beszélnek, de ezek folyamatosan, sőt nyilvánvalóan gyorsuló ütemben halnak ki. Az elvont adatok alapján (milyen időköz-

zönként hány nyelv és nyelvjárás hal ki, mindezt kontinensekre, országokra stb. lebontva) drámai képet szokás festeni a fokozódó globalizációról, s folyamatosan válnak divatosá a „globális nyelvvesztés”, a „nyelvvesztés”, sőt „nyelvhalál” témái. A nyelvhalál dramatizálása különösen az 1980-as évektől folyamatos, amikortól drámaian fel is gyorsult a nyelvek kihalása. Ennek analógiái kézenfekvők: az élő természetben a fajok kihalása, a társadalomban szakmáké, sőt talán meghatározott, szociológiai értelemben vett embertípusoké.

Egyes becslések szerint a mai beszélt nyelvek hozzávetőlegesen 90%-a kihal száz éven belül, ha a nyelvcsere és a nyelvvesztés ilyen ütemben halad tovább. Derülátóbb becslések szerint ez az arány csak 50%. Ismeretes, hogy a statisztikai adatok szerint a világ lakosságának kb. a fele a 10 „legnagyobb” nyelvet beszéli, 8 nyelv számlál több mint 100 millió beszélőt, a nyelvek 95%-át a világ lakosságának csupán 4%-a beszéli, a nyelvek felének kevesebb, mint 10 ezer, negyedének pedig kevesebb, mint 1000 beszélője van. A nyelvek átlagos beszélőinek száma kb. 5–6 ezer, és a mintegy 6 ezer számon tartott nyelvből csupán 600 mondható biztonságban lévőknek, a borúlátóbb előjelzések szerint inkább csak 300. Bizonyos elképzelések szerint azonban csak 40–50 nyelvnek van reális jövője, mégpedig azoknak, amelyekre a számítógépes programokat, rendszereket lefordítják. Napjainkban is 500 majdnem kihalt nyelvet tartanak számon.

A nyelvek végső eltűnése, halála legtöbbször egy hosszabb folyamat végeredménye. A teljes eltűnéshez több lépcsőn keresztül vezet a nyelvek útja. A szakirodalomban számos szempont alapján csoportosították valamilyen szinten a veszélyeztetett nyelveket (pl. a beszélők száma, életkora, a generációközi nyelvtadás működése vagy hiánya, a nyelv funkciói a közösségben, társadalomban). A felosztásokra jellemző, hogy legtöbbször a biológiából és az orvostudományból kölcsönöznek olyan szavakat, kifejezéseket és metaforákat, mint *veszélyeztetett*, *haldokló*, *kihalófélben lévő*, *kihalt* stb. Gyakran a nyelvek halálát, kiveszését párhuzamba állítják a fajok eltűnésével.

A nyelvi veszélyeztetettség foka szerint a világ nyelveit a következő négy csoportba sorolják:

- 1. Életképes nyelvek, más néven erős nyelvek:** megfelelő nagyságú beszélőközösséggel rendelkeznek, és semmilyen veszély nem fenyegeti őket. A nyelvet a gyermekek anyanyelvként tanulják, minden generáció beszéli, és minden téren lehet használni. A nyelv a mindennapok mellett használatos a felsőoktatásban, a szaknyelvek terén és a kormányzásban is.
- 2. Veszélyeztetett nyelvek:** a nyelvet a nagyszülők és a szülők generációja beszéli még, de a gyerekek kevesen vagy egyáltalán nem, a fiatalok a nyelvnek csak egy leegyszerűsített változatát ismerik.
- 3. Kihalás szélén álló nyelvek:** már csak nagyon kevés idős vagy nagyon idős személy beszéli a nyelvet, a szülők nem tudják a gyerekeknek megtanítani. E nyelvek esetében a végső fázis, amikor az idősek már alig emlékeznek a nyelvre, legfeljebb csak szent szövegekben, imaként használják.
- 4. Kihalt vagy holt nyelvek:** az utolsó beszélője is meghalt, nincsenek anyanyelvi beszélői, a nyelv csak a nyelvészek lejegyzéseiben él.

A nyelvhalál többféleképpen történhet meg, a szakirodalom három nagy típust különböztet meg.

- 1. Hirtelen nyelvhalál:** a kiváltó ok a beszélőközösség viszonylag gyors eltűnése, leggyakrabban valamilyen természeti katasztrófa vagy járványos betegség következtében.
- 2. Radikális nyelvvesztés:** politikai körülmények hatására következik be, amikor a beszélők külső nyomásra adják fel a nyelv használatát. Ez kisebbségi helyzetben, elnyomás, etnikai tisztogatás során történhet meg, amikor a nyelvcsere önvédelmi stratégiaként működik.
- 3. Fokozatos nyelvvesztés:** egy nyelv viszonylag lassú kopása, illetve visszaszorulása egy szélesebb körben használt nyelv javára. Átmenetileg kétnyelvűség jellemzi.

A nyelvi kopásnak, illetve a nyelvhalálnak a következő négy fő oka lehet:

- 1. Gazdasági, kulturális alárendeltség:** más nyelvek és kultúrák erőteljes befolyása, gyarmatosítás, vallási hatások, kulturális diszkrimináció és asszimiláció.
- 2. Negatív attitűd, hozzáállás a nyelvvel szemben:** ez lehet akár az elnyomott közösség negatív hozzáállása saját nyelve felé, akár a tágabb környezeté vagy a domináns csoporté is.
- 3. Nyelvi diszkrimináció:** amely lehetséges a mindennapi életben és a nyelvhasználat hivatalos területein is, a nyelvi jogok el nem ismerése, az illető nyelven folyó oktatás hiánya, a nyelvet beszélők hátrányos megkülönböztetése.
- 4. A beszélőközösség földrajzi mozgása:** amely bekövetkezhet a beszélők életének veszélyeztetése, népiirtás vagy háborúk miatt.

Vigasztalásul meg szokás jegyezni, hogy bizonyos sokféleség más tekintetben keletkezik is, így már régóta beszélhetünk többé-kevésbé önálló brit, amerikai, ausztrál stb. angolról, újabban pedig egyes amerikai regények kedves motívuma a merőben más keleti és nyugati San Franciscó-i nyelvjárás.

A történelem során megszámlálhatatlanul sok nyelv született és tűnt el. Zömükről semmilyen ismeretünk nincs, ráadásul egy eltűnt nyelvről a mai nyelvészet eszközeivel megszerezhető ismeret csak is hiányos lehet. Kötetünk, amely elsősorban Harald Haarmann munkái (2004, 2008) nyomán készült (fontos forrás volt még Fodor főszerk. 1999), az újabb korok jól számon tartott eltűnt nyelvei közül a magyarság számára legfontosabbakat mutatja be, a terjedelem és az adatolhatóság kínálta lehetőségek szerint. Az egyértelmű folytatással rendelkező ókori nyelvek közül a kötetbe bekerült például a héber és a latin, nem került be viszont az arámi és az ógörög. A szanszkrit és több folytatása (prákrit, páli, apabhramsa) képviselve vannak önálló szócikkekkel.

A kötetbe felvett nyelvek is egyértelműen mutatják, hogy az írásbeli nyelvhasználat meghosszabbítja egy nyelv létét, még viszonylag szegényes feliratirodalom formájában is.

Magának a nyelvvesztésnek (“language attrition”) tanulmányozása amerikai hatásra az 1970-es évektől vált divatossá (a témakörrel magyarul beszámolt például Cseresnyési 2004: 222–223), s a hazai eredményeket is érdemesnek látszott önálló kötetben közzétenni (Lakatos–Károlyi 2004). Kiderül belőle, hogy témaanyagának sokfélesége különböző fenyegetésérzetek lecsapódásának köszönhető: egyelőre egyaránt félteni kell a családi és iskolai nyelvhasználatot, valamint a határon túli magyarság megmaradását. Okolható mind ezekért egyrészt a folyamatosan erőre kapó helyi nacionalizmus, másrészt a hallatlanul erőteljes globalizáció. Egy nyelv kihalását gyakran, sőt tipikusan két- vagy többnyelvűség előzi meg, ahol az egyik domináns nyelv lesz (erről, s különösen a dominancia politika diktálta okairól lásd De Swaan 2004). A nyelvhalál és a vele kapcsolatos újabb angol nyelvű szakirodalom könyvtárnyi (Brenzinger szerk. 1992, Dixon 1997, Harrison 2007 stb.). Magyar nyelvterületen a nyelvvesztés tanulmányozásának egyik legjelentősebb műhelye Péntek János kolozsvári iskolája, ahol már a nyelvi revitalizáció kérdéseit is napirendre tűzték (Gál 2010).

A kihalt nyelvek az emberiség múltjának egy visszahozhatatlan szeletét képviselik. A nyelvhalálnak nemcsak analógiája a csend, hanem a holt nyelv többnyire tényleg csak valamilyen értelemben csendben realizálódik. A csendnek jellegzetes előjele, hogy a hang valamely tulajdonsága (hangerő, hangmagasság, hangszín stb.) el-sikkad. A csecsemők oázásától az egyénileg kialakult és személyre szabottan felismerhető hangszínig a nyelvelsajátítással párhuzamos hosszú út vezet, ami az öregkorban a hangszín teljes elfakulásával végződhet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BRENZINGER, Matthias (szerk.) 1992. *Language Death. Factual and Theoretical Explorations with Special Reference to East Africa*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- CSERESNYÉSI László 2004. *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája*. Budapest: TINTA Könyvkiadó.
- DE SWAAN, Abram 2004. *A nyelvek társadalma. A globális nyelvrendszer*. Fordította: Fenyves Miklós. Budapest: Typotex.
- DIXON, R. M. W. 1997. *The Rise and Fall of Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FODOR István 2003. *A világ nyelvei és nyelvsaládjai*. Budapest: TINTA Könyvkiadó.
- FODOR István (főszerk.) 1999. *A világ nyelvei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- GÁL Noémi 2010. *A nyelvi revitalizáció. Elméletek, módszerek, lehetőségek*. Kolozsvár: Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 6.
- GAL, Susan 2002. Mi a nyelvcseré és hogyan történik? In A. Jászó Anna – Bódi Zoltán (szerk.): *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény*. Budapest: TINTA Könyvkiadó. 165–173.
- GLASER, Konstanze 2007. *Minority Languages and Cultural Diversity in Europe. Gaelic and Sorbian Perspectives*. Linguistic Diversity and Language Rights 3. Clevedon: Multilingual Matters.
- HAARMANN, Harald 2002, 2004. *Lexikon der untergegangenen Sprachen*. München: C. H. Beck.
- HAARMANN, Harald 2008. *Letűnt népek lexikona. Az akkádoktól a vikingekig*. Fordította: Tarnói Judit. Budapest: Corvina.
- HARRISON, K. David 2007. *When Languages Die. The Extinction of the World's Languages and the Erosion of Human Knowledge*. New York–London: Oxford University Press.
- KRAUSS, Michael 1992. The word's languages in crisis. *Language* 68/1: 4–10.
- P. LAKATOS Ilona – T. KÁROLYI Margit (szerk.) 2004. *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré*. Budapest: TINTA Könyvkiadó.
- MÁNDOKY KONGUR István 1993. *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Karcag: Karcag Város Önkormányzata.
- PUSZTAY János 2006a. Veszélyeztetett nyelvek – veszélyeztetett népek. In Diószegi László (szerk.): *A moldvai csángók*. Budapest: Teleki László Alapítvány. 79–87.
- PUSZTAY János 2006b. *Nyelvével hal a nemzet*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- SKUNTNABB–KANGAS, Tove 1997. *Nyelv, oktatás, kisebbségek*. Budapest: Teleki László Alapítvány Könyvtára.

- SKUNTNABB–KANGAS, Tove 2003. Revitalisation of Indigenous Languages in Education: Contextualising the Papua New Guinea Experience. *Language and Education* 17/2: 81–86.
- WURM, Stephen A. (szerk.) 2001. *Atlas of the World's Languages in Danger of Disappearing*. UNESCO Publishing.